

УДК 351: 321.6: 323.2

В. В. СИЧОВА

ДЕРЖАВНИЙ МЕХАНІЗМ ЛІКВІДАЦІЇ ОПОЗИЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ГОЛОДОМОРІВ В УКРАЇНІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.)

Проаналізовано механізми організації штучного голоду в Україні в 1920 – 1940-х рр. радянськими урядами. Доведено, що голодомори мали на меті ліквідацію національної та соціальної опозиції.

Актуальність дослідження обумовлена відсутністю комплексних робіт, що визначали б голодомор як державний механізм придушення опору тоталітарному режиму. Висвітлення умов застосування насильницьких методів державного управління сприятиме запобіганню в майбутньому подібних злочинів.

The paper analyzes the mechanisms of the artificially created famine in Ukraine of the 1920-s – 1940-s, arranged by the Soviet governments. The author provides evidence that holodomors were aimed at suppressing the national and social oppositions.

The research urgency is based on the fact that there are no complex works regarding the holodomor as a state mechanism to destroy any opposition to the totalitarian regime. Throwing light on the ways to use force in state administration will prevent the repetition of such crimes in the future.

Трансформаційні процеси в Україні, перехід від авторитарного до демократичного режиму, децентралізація державного управління обумовлюють науковий і політичний інтерес до методів впливу держави на інститут політичної опозиції. Аналіз умов застосування насильницьких методів розправи з опозицією режиму сприятиме запобіганню в майбутньому використання нецивілізованих, нелюдських механізмів боротьби з опонентами.

Лише з середини ХХ ст. дослідники тоталітарних режимів почали обґрунтувати умови, які б унеможливили насильництво з боку урядів щодо опозиції: суспільні інститути, існування яких збільшувало б уряду ціну придушення опозиції (К. Поппер); очікування великих витрат на приборкання “тих, хто протистоїть діям уряду” (Р. Даль) [22, с. 190; 12, с. 17]. Видатний німецький філософ Х. Арендт перша назвала серед насильницьких методів придушення опозиції, застосованих більшовицьким урядом на початку 1930-х рр., штучний голод та депортації під приводом експропріації та колективізації [2, с. 535]. Разом з тим такі насильницькі методи управління, як голодомори, не були предметом їхніх досліджень. На сьогодні ще відсутні комплексні дослідження, що визначали б голодомор як державний механізм придушення опору тоталітарному режиму. Проте великий масив документів, листування партійних діячів [7 – 10; 19; 20; 23; 24] дають підстави розглядати події 1921 – 1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. у контексті насильницьких методів державного управління по відношенню до опозиції.

У роботі поставлено на меті довести, що голодомори 20 – 40-х рр. ХХ ст. в Україні

були механізмом придушення національної та соціальної опозиції радянськими урядами, а також з'ясувати умови застосування насильницьких методів державного управління.

Такий специфічний державний механізм ліквідації опозиції, як голодомор (штучний голод), неодноразово впроваджувався задля політичних цілей лише в радянській державі. У жодній країні Європи (Італії, Іспанії, Німеччині тощо) навіть в умовах тоталітаризму ніколи не було застосовано до опозиції подібних насильницьких методів. Представляється, що голодомор міг бути втілений за умов відсутності приватної власності на землю та монополії на владу однієї партії. “Однопартійній диктатурі, – на переконання Х. Арентдт, – має бути легше оволодіти державним механізмом у країнах, де держава стоїть над партіями і тим самим над громадянами” [1, с. 304].

За відсутності парламентаризму, Раднарком (уряд) РСФРР під тиском більшовиків розпочав боротьбу з опозицією. З листопада 1917 р. поза законом опинилася партія кадетів; у рамках “червоного терору” (з вересня 1918 р.) почалося фізичне знищення співчуваючих білому рухові; у 1919 р. до “небезпечних ворогів” радянської влади потрапила партія есерів – захисниця інтересів селянства, яка “принципово відкидала диктатуру робітничого класу”, а з серпня 1922 р. репресії стали застосовуватися до всіх політичних опонентів (як “антирадянських” партій) [21, с. 11]. Крах партійної системи в Радянському Союзі з одночасним установам однопартійної диктатури відбувся в середині 1920-х рр.

Конституція УСРР (березень 1919 р.) закріпила радянський лад в Україні, перемогу “диктатури пролетаріату”, скасування приватної власності. В Україні за російським шаблоном упроваджувалася радянська державно-управлінська структура: в губернських містах діяли Ради, а на місцевому рівні – надзвичайні органи влади – військово-революційні комітети (ревкоми), а також створені на селі комітети бідноти (комбіді). В умовах диктатури та жорсткої централізації, відсутності приватної власності та домінуванні однієї партії стала можливою така модель державного регулювання економіки, як “воєнний комунізм”. Стрижнем даної командно-адміністративної системи була продрозкладка. Остання передбачала здачу надлишків зерна та інших продуктів державі. До того ж надлишки зерна визначалися потребами держави у хлібі.

Така продовольча політика не могла не викликати незадоволення селян. Навесні 1919 р. піком антибільшовицьких селянських повстань став виступ збройних формувань під головуванням отамана Херсонщини (у минулому отамана військ УНР, начдива радянських військ) Матвія Григор'єва з гаслами “Геть насильство справа, геть насильство зліва! Україна для українців!”. Восени 1919 р. загальноселянського характеру набув рух під проводом Нестора Махна (“Батька”), який протягом 1917 – 1921 рр. очолював селянські маси півдня України – Гуляй-Поле на Катеринославщині. Повстанці виступали проти нових господарських об'єднань на селі – комун, а також проти органів влади, де працювали більшовики, про що свідчать гасла: “Геть комуни! Ради без комуністів!” [3, с. 313, 318–319]. Майже на всій території України, насамперед у Донецькій, Полтавській, Кременчуцькій, Катеринославській губерніях поширився повстанський рух, спрямований проти продрозкладки та насильницького створення колгоспів [4, с. 343].

Радянська влада ставилася до селянського руху, як до політичного бандитизму, і застосовувала до нього таку жорстокість, якої, за визначенням політичного діяча та історика С. Мельгунова, “не було навіть за кріпацтва”: броньовики, кулемети та задушливі гази [18, розд. V]. У 1920 р., після перемоги над Денікіним на півдні України відбувалася “кривава смуга терору помсти”, “нищення колишнього противника” [18, розд. III]. У 1921 р. кількість повстанців збільшилася у шість разів [7, с. 98]. Проте вищезазначене нашо́вхує на думку, що в умовах командно-адміністративної системи та відсутності парламентаризму, більшовицький уряд не лякала висока ціна боротьби з опозицією.

Ленінська ідея-фікс щодо диктатури пролетаріату та класової боротьби знецінила роль тих соціальних верств, які не належали до робочого класу, в т.ч. селян, особливо заможних, звела їх у ранг експлуататорів робітників [5, с. 166]. З весни 1922 р. РКП(б) повела боротьбу ще з одним своїм політичним опонентом – церквою (так званою “церковною контрреволюцією”) під приводом нібито опору вилученню цінностей [8, с. 14]. Кількість розстріляних у Росії у травні 1922 р. становила 2372 осіб (за даними звіту комісаріату внутрішніх справ), в першу чергу, інтелігенція – священнослужителі, а також пов’язані з повстаннями в Україні [18, розд. IV].

Більшовицький уряд не обмежився терором у вигляді розстрілів “класових ворогів”, а винайшов ще один механізм боротьби з опозицією – терор голодом. Дійсно, посуха 1921 р. суттєво зменшила фактичний урожай збіжжя в УСРР: було зібрано 35 % урожаю 1916 р. [7, с. 19]. Проте якби зібране збіжжя (71 млн пуд.) залишилося в республіці, його б вистачило для її населення і навіть частину вислати голодуючому Поволжю [7, с. 20–21, 295, 409]. У голодуюче Поволжя, як відомо з газетних повідомлень (“Українські Робочі Вісти”), та промислові центри Росії (Москва, Петроград) у 1921 р. з України було вивезено більше 60 млн пуд. хліба [7, с. 21, 133].

Попри інформацію в пресі та обізнаність голови ВЦВК М. Калініна про голодуючі українські губернії [7, с. 20; 8, с. 15], радянські органи фактично проігнорували голод в Україні. Лише з лютого 1922 р. уряд дозволив українським комітетам допомоги голодуючим і міжнародним організаціям допомагати населенню України [7, с. 28].

Нова економічна політика (НЕП) в умовах недемократичної політичної системи вводилася в Україні на рік пізніше, ніж у Росії, та була непослідовною. По суті, залишалася продрозкладка, яка здійснювалася комітетами незаможних селян. На думку українських учених С. Кульчицького та О. Мовчана, саме така продовольча політика, особливо в Чернігівській, Полтавській та Харківській губерніях, де вона активно здійснювалася, а не участь України у світовій, громадянській війнах і національно-визвольних змаганнях, призвела до скорочення посівної площі. Навпаки, на території, де точилася найжорстокіша боротьба – Київська, Волинська, Подільська, Одеська, Донецька, Катеринославська губернії – під час національно-демократичної революції та громадянської війни, дефіцит селянських засівів був найменший [8, с. 6]. Однак, якщо проаналізувати географію голоду, то картина зворотна. Саме ті губернії, де дефіцит селянських засівів був найменший, були охоплені голодом двадцятих років [7, с. 16, 190]. І хоча в більшій частині України посухи не було [Там само, с. 191, 295, 409], кількість голодуючих у степових районах республіки з грудня 1921 до травня 1922 р. дорівнювало 25 % населення УСРР (за різними даними, у лютому 1922 р. від

6 до 9 млн осіб) [Там само, с. 190, 443, 466]. Запорозька губернія перетворилася на епіцентр лиха [8, с. 117; 7, с. 404]. У заяві представника АРА (Американської адміністрації допомоги голодуючим) вказувалося, що “картини голоду на Запоріжжі перевищують навіть Надволзькі” [7, с. 226].

У травні 1922 р. голова ВУЦВК Г. Петровський звернувся до голови ВЦВК М. Калініна з проханням припинити вивезення продовольства з УСРР, бо “Україна ... надіслала у прикріпленні до неї голодгубернії РСФРР ... продовольства... в чотири рази більше, ніж своїм голодуючим губерніям” [8, с. 117–118]. Проте радянський уряд продовжував експортувати українське збіжжя до Західної Європи. Більше того, в середині жовтня 1922 р. він проголосив кінець голоду, не допускаючи західної допомоги, заборонивши офіційній пресі згадувати про голод в Україні [7, с. 32–34]. А ЦК КП(б)У в березні 1923 р. заборонив публікувати відомості про зерновий експорт [8, с. 189–190].

Як бачимо, низка послідовних заходів більшовицького уряду у 1921–1923 рр. спричинила голодомор. До механізму голодомору можна віднести такі дії: примусове вилучення в селян збіжжя (продрозкладка) [7, с. 296], створення військово-продовольчих дружин ВЦРПС (до 8 тис. осіб), систему заложників, застосування військ, масові репресії аж до розстрілу (як вища міра “соціального захисту” до учасників збройного опору), адміністративний тиск, економічну блокаду (“чорні” дошки), загороджувальні загони [8, с. 10, 12, 16; 7, с. 409]. А також приховування голоду в Україні від загальноросійської та світової громадськості до січня 1922 р. (коли було отримано дозвіл розпочати агітаційну кампанію підтримки голодуючих України) [8, с. 11, 69; 7, с. 18]; декларативний характер допомоги потерпілим районам УСРР; ігнорування голоду в Україні [8, с. 12, 15, 19].

Запровадження визначеного механізму, на наш погляд, пояснюється прагненням приборкати ті райони, які активно боролися проти встановлення радянської влади. Кореспонденти “Українського голосу” в лютому 1922 р. прямо зазначали: “Центр використовував голод для придушення українських визвольних змагань за здобуття справжньої незалежності” [7, с. 192]. У липні 1922 р. політичний діяч, публіцист і письменник М. Сріблянський (М. Шаповал) зазначав, що голод був спричинений режимом московської / більшовицької окупації: “Неврожаї були, а такого мору ще не було. Більшовики принесли такий жадливо руйнуючий, протилюдський режим...” [Там само, с. 466–467]. Доктор історичних наук М. Дорошко також вважає, що голод 1921–1923 рр. мав політичні причини – придушити селянський повстанський рух та втягнути “суверенну” радянську Україну до СРСР [15].

Голодомор зруйнував благо суспільної організації [7, с. 466]. Відомо, що атомізоване суспільство є крахом класової системи, автоматично призводить до краху партійної системи, а останнє, в свою чергу, до диктатури [2, с. 529, 533]. Отже, голодомор 1921–1923 рр., став першою спробою ліквідації неструктурованої різноекторної національної опозиції – її носіїв у тих місцевостях (і містах, і селах), де здійснювався активний антирадянський опір.

Після насильницького усунення з політичної арени УСРР партій-конкурентів, у т.ч. Української комуністичної партії у 1925 р. [21, с. 636], ВКП(б) відкрито монополізувала всю повноту влади в країні. Правда, за Конституцією СРСР 1924 р., вищим органом державної влади був Всесоюзний з’їзд Рад, що обирав Центральний

Виконавчий Комітет (ЦВК), який, в свою чергу, призначав склад Раднаркому СРСР. Насправді, за висловом англійського історика Е. Карра, “з’їзди Рад потрібні були не для проведення дебатів, а головним чином для інструктажу, переконання, напущення” [16, с. 49] з боку ВКП(б). Саме Комуністична партія, її з’їзди, і навіть конференції та пленуми стали де-факто вищими інстанціями влади. У СРСР у першій половині 1920-х рр. були знищені партійна та парламентська системи, що унеможливило існування структурованої політичної опозиції.

З початку 1930-х рр. у СРСР установився тоталітарний режим. Майже в той самий період більшість європейських країн (у т.ч. Німеччина, Польща, Італія) уже набули певної форми диктатури в 1932 – 1934 рр. [1, с. 312–313]. Світова економічна криза 1929 – 1932 рр., державне регулювання економіки як комплекс антикризових заходів призводили до посилення централізаторських тенденцій та адміністративних методів у державному управлінні деяких країн, створювали благодатне підґрунтя для встановлення тоталітарних режимів. Цього не сталося в демократичних країнах із усталеною соціальною структурою та досить розвиненим середнім класом.

СРСР початку 1930-х рр. представляв собою багатонаціональну поліетнічну державу і знаходився на доіндустріальному рівні. На думку американського соціолога та політолога С. Хантингтона, соціальна чи етнічна неоднорідність суспільства або знаходження його на порівняно низькому рівні соціально-економічного розвитку може сприяти застосуванню сили проти опозиції [25, с. 217]. Радянський Союз мав “ідеальні” умови для застосування насильства проти опозиції. У той же час соціальна та національна структурованість суспільства, на переконання Х. Арендт, були на заваді Сталіну на шляху до тоталітарного управління [2, с. 535]. До атомізованості радянського суспільства могла призвести боротьба проти так званих українських націоналістів. Так, службовий об’їзник (закритий лист) під назвою “Про український сепаратизм” (від 4 вересня 1926 р.) закликав партійних діячів до збирання інформації про прихильників “українізації” і налаштовував на боротьбу з ними [20]. У цьому контексті найнебезпечнішими осередками українства ГПУ називало Українську Автокефальну Православну церкву (УАПЦ) – “могутній оплот націоналізму” та Всеукраїнську академію наук (ВУАН), яка “зібрала навколо себе компактну масу колишніх примітних діячів УНР” [20, с. 3]. Інспіровані ДПУ-НКВС (рос. ГПУ-НКВД) судові процеси над українською інтелігенцією по справах 1930-х рр. (“Спілки визволення України”, “Українського національного центру”, “Української військової організації” тощо), по суті, стали проявом боротьби органів державного управління з неструктурованою національною опозицією.

Соціальною базою українського націоналізму політичне керівництво СРСР вважало селян-власників. Так, у газеті “Пролетарська правда” від 22 січня 1930 р. зазначалося, що одним з основних завдань колективізації на Україні було “знищення соціальної бази українського націоналізму – індивідуальних селянських господарств”. Там же наведені слова Й. Сталіна: “Національна проблема, в самій своїй суті, – це селянська проблема”.

Перемога над політичними суперниками дала можливість Й. Сталіну покінчити з НЕПом й розпочати форсоване насадження директивної економіки, яка відповідала політичному режимові. Проте поява боязких паростків середнього

класу в Радянському Союзі в результаті курсу НЕП ускладнило виконання хлібозаготівельних планів 1927-1928 рр. Тому в січні 1928 р. радянська влада, офіційно проголошуючи хлібозаготівельний план, по суті, запровадила подрозкладку. З метою її виконання було взято курс на масову (суцільну) колективізацію. Безумовно, остання не могла не викликати опір селян-власників, які в масі своїй були українцями. Соціальну (селянську) опозицію влада знищувала насильницькими методами. Так, спеціальна комісія Політбюро ЦК ВКП(б) під керівництвом В. Молотова ухвалила таємну постанову ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. “Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”, за якою заможне селянство депортувалося (тюрми, концтабори, північні райони країни, або за межі колгоспних масивів) та експропріювалося (“розкуркулення”). Директива наказувала ОДПУ вислати з України в три рази більшу кількість сімей, ніж з інших регіонів, у концтабори (15 тис. глав сімей) та на північ (30 – 35 тис. глав сімей, тобто тих, кого висилали мало бути в п’ять – сім разів більше) [5, с. 168].

У вересні 1932 р. колеги М. Грушевського вказували, що причиною голоду в Україні стала “політика, спрямована на злом української нації..., яка здатна на серйозний опір” [23, с. 291]. Про боротьбу радянського уряду проти національної опозиції свідчать оперативні накази по ДПУ УСРР (вересень 1932 р., лютий 1933 р.), в яких йшлося про “забрудненість” керівного складу колгоспів “політбандитами, петлюрівцями, гетьманцями, махновцями”, про існування в Україні “організованого контрреволюційного повстанського підпілля” [Там само, с. 178–180, 511–512]. Існуюча небезпека “втратити Україну” (вислів Й. Сталіна) обумовила неослабну увагу більшовицької партії до республіки: протягом 1932-1933 рр. відбулося 69 засідань Політбюро ЦК ВКП(б), де було розглянуто 270 питань щодо УСРР [10, с. 7].

Американський та англійський історики Дж. Мейс і Р. Конквест вважали голодомор методом боротьби радянського уряду з національною опозицією [3, с. 348]. Українські дослідники В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький також назвали серед причин Голодомору початку 1930-х років соціально-політичні чинники [13, с. 120]. Російський історик Д. Волгогонов зазначав, що остаточно селянство було упокорено штучним голодом [5, с. 170]. Проф. С. Кульчицький вважає, що “Сталін цілеспрямовано знищував сільське населення двох радянських адміністративно-політичних утворень [України, Кубані], в яких чисельно переважали українці” [17].

Радянський уряд у 1932–1933 рр. повторно застосував механізм попереднього Голодомору 1921–1923 рр. Якщо державний механізм насильства на початку 1920-х рр. було спрямовано на втихомирення “бунтівників” у селах і містах півдня України, то на початку 1930-х рр. мав за мету остаточне винищення національної опозиції, бастионом якої було селянське населення всієї України. Насильницькі методи управління стали можливими в умовах командно-адміністративної системи, тоталітарного режиму, за відсутності приватної власності, парламентаризму та інституту політичної опозиції.

Останнім часом голод 1946-1947 рр., попри об’єктивні причини, дослідники пов’язують з антиселянською сталінською політикою хлібозаготівель [11, с. 10, 15; 5, с. 150, 151; 15]. Механізм Голодомору 1946-1947 рр. на півдні України складався як із звичної для радянського уряду методи грабіжницьких хлібозаготівель (по суті,

політики продрозкладки), жорсткої регламентації господарської діяльності колгоспів і радгоспів, відсутністю паспортів у селян, репресій проти “бандитських груп” (народних месників), “крадіїв зерна” (колгоспників, що займалися збиранням колосків), експортом зерна до Європи (2,5 млн т зерна) [3, с. 423; 5, с. 151; 11, с. 10, 11; 14, с. 10–13; 15]. До нових методів тиску можна віднести обов’язкову підписку на державну позику, яка носила примусовий характер і поглинала 40 % прибутку селян, урізання присадибних ділянок колгоспників (забрано у селян і передано колгоспам близько 5 млн га земель) [11, с. 10; 14, с. 9]. Українська республіка знову опинилася в епіцентрі репресій: з 22 678 репресованих за липень 1947 р. половина (10 511) було в УРСР (в основному, голови колгоспів, директори заготпунктів та елеваторів) [5, с. 151]; померло понад 1 млн людей, третину з яких складали діти та підлітки (в Росії – 500 тис., у цілому в Радянському Союзі – біля 2 млн людей) [14, с. 14].

З ідеологічних мотивів радянський уряд замовчував голод, а СРСР отримувал міжнародну допомогу не як країна, яка потерпала від голоду, а як така, що постраждала під час війни.

Через пошук “націоналізму” в Україні (доповідь заступника голови Ради Міністрів УРСР Д. Мануїльського “Проти українського буржуазного націоналізму”, липень 1947 р.) голод охопив не лише селян, але й значний відсоток жителів великих міст [11, с. 11]. На думку дослідника К. Горбурова, “голод давав змогу нищити кращих представників народу, допомагав тиранові тримати український народ у страху і покорі. Щонайменший вияв патріотизму розцінювався як “буржуазний націоналізм” [Там само]. Не зазнали голоду 1940-х рр. західні області України, які не були повною мірою охоплені колгоспами [14, с. 11] через боротьбу Української Повстанської армії під проводом Р. Шухевича.

Отже, за відсутності громадянського суспільства та парламентаризму влада проголошувала “ворогами народу” певні політичні течії та цілі соціальні групи. В умовах тоталітарного режиму уряд, органи державного управління неодноразово використовували насильство до неструктурованої національної та соціальної опозиції, аж до її фізичного усунення. Більше того, функціонування командно-адміністративної системи за відсутності приватної власності створило підстави для запровадження державного механізму винищення опозиції – голодомор. По-перше, уряд зробив ідеологічне обґрунтування своїх протиправних дій. Наступним кроком стало створення нормативного механізму голодомору – низки постанов/інструкцій Політбюро ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У директивного характеру, а також Раднаркому РСФРР/СРСР та УСРР/УРСР з метою виконання репресивних хлібозаготівель, вивозу/експорту зерна, покарання односібників (не членів колгоспів), фальшування статистики смертності. До організаційного механізму голодомору можна віднести створення спеціальних силових структур – надзвичайних органів влади (у т.ч. ДПУ, ревкомів, комбідів, тощо), загороджувальних загонів; репресії, паспортизацію населення; переселення у вимерлі райони України представників російської національності; інформаційну блокаду (“замовчування” голоду), систему “чорних” дошок тощо.

Запобіжними чинниками державним насильницьким механізмам управління можуть бути ринкова економіка, розвинуте громадянське суспільство,

децентралізоване державне управління, демократичний режим, парламентська система та інститут політичної опозиції.

Література:

1. *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму / Х. Арендт ; [пер. с англ.]. – К. : Дух і літера, 2002. – 539 с.
2. *Арендт Х.* Начала тоталитаризма // Антология мировой политической мысли: в 5 т. / Нац. общест.-науч. фонд, Акад. полит. науки ; [рук. проекта Г. Ю. Семигин и др. ; ред.-науч. совет: пред. совета Г. Ю. Семигин и др.
3. Т. П. Зарубежная политическая мысль. XX в. [редкол. Т. А. Алексеева (отв. ред.), сост. Г. К. Ашин, Е. Г. Морозова] / Х. Арендт. – М. : Мысль, 1997. – С. 525–543.
3. *Бойко О. Д.* Історія України : посіб. / О. Д. Бойко. – К. : ВЦ “Академія”, 2001.
4. *Винниченко В.* Из истории украинской революции / В. Винниченко // Революція на Україні : по мемуарам белых // сост. С. А. Алексеев ; под ред. Н. Н. Попова. – М. ; Л. : Госиздат, 1930. – С. 277–358.
5. *Волгогонов Д. А.* Ленин. – Политический портрет : в 2 кн. / Д. Волгогонов. – М. : Новости, 1994. Кн. 2. – 1994. – 512 с.
6. Голод в СССР в 1946-1947. – Режим доступу: <http://www.5ka.ru/33/34615/1.html>
7. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді : док-ти історії української діаспори / упоряд. Р. Сербин. – Торонто – К. : Українсько-Канадський Дослідчо-документаційний центр Інституту української археографії АН України, 1992. – 700 с.
8. Голод 1921 – 1923 років в Україні : зб. док. і мат-лів / уклад. О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева ; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Наук. думка, 1993. – 237 с.
9. Голод 1932-1933 років в Україні : причини та наслідки / авт. кол. І. М. Дзюба, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 887 с.
10. Голодомор 1932-1933 років в Україні : документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг ; НАН України ; Ін-т Історії України. – К. : ВД “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 1128 с.
11. *Горбуров К. Є.* Голод 1946 – 1947 років на території півдня УРСР : автореф. дис. ... к.і.н. : спец. 07.00.01 “Історія України” / К. Є. Горбуров. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
12. *Даль Р. А.* Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Р. А. Даль ; [пер. з англ. О. Д. Білогорського]. – Х. : Каравела, 2002. – 216 с.
13. *Даниленко В. М.* Сталінізм на Україні: 20-30-ті рр. / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов [та ін.]. – К., 1991.
14. *Долинянська Т. В.* Голод в СРСР 1946 – 1946 рр.: ретроспективний соціально-політичний аналіз : автореф. дис. ... к.і.н. : спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / Т. В. Долинянська. – Чернівці, 2006. – 20 с.
15. *Дорошко М.* Голодомори в радянській Україні : організатори та виконавці. – Режим доступу: <http://observer.sd.org.ua/news.php?id=13015>
16. *Карр Э. Х.* Русская революция от Ленина до Сталина, 1917 – 1929 / [пер. с

англ. Л.А. Черняховской]. – М. : Интер-Версо, 1990. – 208 с.

17. *Кульчицький С.* Три Переяслави / С. Кульчицький // Дзеркало тижня. – 2002. – 31 серпня.

18. *Мельгунов С. П.* “Красный террор” в России 1918 – 1923 / С. П. Мельгунов. – изд. 2-ое доп. – Берлин, 1924. – Режим доступу <http://tricolor.org/history/kt/mel/>

19. *Мухіна М.* Упокорення голодом : зб. док-тів / Ін-т укр. археографії АН України / М. Мухіна – Сохань. – К. : Б.в., 1993. – 312 с.

20. Об украинском сепаратизме : Циркулярное письмо Государственного политического управления Украины. – Х., 1926.

21. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М. : Российская политическая энциклопедия, 1996. – 872 с.

22. *Поппер К. Р.* Открытое общество и его враги / К. Р. Поппер. – М. : Феникс, Международн. фонд “Культурные инициативы”, 1992. – 528 с.

Т. 2 : Время лжепророков / К. Р. Поппер : Гегель, Маркс и др. оракулы: [пер. с англ.] / под ред. В. Н. Садовского.

23. Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К. : ВД “Стилос”, 2007. – 604 с.

24. Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932-1933 / авт. кол. П. П. Панченко (керівн.), М. Я. Вівчарик, А. І. Голуб, М. А. Журба та ін. – К. : Україна, 2003. – 352 с.

25. *Хантингтон С.* Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон ; [пер. с англ.]. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.

Надійшла до редколегії 06.03.2009 р.